

ФУНКЦІОНАЛЬНА ТА СЕМАНТИКО-СЛОВОТВІРНА БАЗА ПРІЗВИЩ УЧНІВ СЛОВ'ЯНСЬКОГО ПЕДАГОГІЧНОГО ЛІЦЕЮ початку ХХІ століття

Анотація. У статті досліджено прізвища учнів педагогічного ліцею м.Слов'янська. Методом семантичного поля всі прізвища розподілено на відіменні та відапелятивні, представлено їх структурні особливості. В особливу групу відведено позাপарадигматичні прізвища іншомовного походження.

Ключові слова: антропонім, апелятив, деривація, прізвище, семантичні групи, формант.

Аннотация. В статье представлены фамилии учеников Славянского педагогического лицея. Методом семантического поля все фамилии разделены на отыменные и отапелятивные, представлена их структурная особенность. В отдельную группу отнесены внепарадигматические фамилии иностранного происхождения.

Ключевые слова: антропоним, апелятив, деривация, семантические группы, фамилия, формант.

Summary. In this article are represent the surname of peoples of Slavyansk pedagogical lyceum. Structure of paradigms of denominative surnames and appellative-formed surnames was re-traced. The paradigm of surnames generated from place of residence and the dynamics of valent basis of surnames was fond. The groups of surnames lying behind the limits of paradigms were defined.

Key words: anthroponym, semantic group, word-building type, surnames, formant.

Слобідська Україна нині займає майже всю колишню Харківську губернію: Ізюмський повіт і деякі з повітів Курської і Воронежської губерній. Про місцевість, на якій розташовано місто Слов'янськ, згадується вже в письмових джерелах другої половини ХVІ ст. Отже, необхідність більш глибокого вивчення антропонімії однієї з давніх територій півдня Слобідської України (Слов'янщини), недостатня вивченість процесів, що відбувалися в системі найменувань протягом ХХ ст. та початку ХХІ ст., а також змога встановлення національного складу району через вивчення прізвищ його носіїв і визначає актуальність обраної теми.

Об'єктом дослідження стали прізвища учнів педагогічного ліцею м.Слов'янська Донецької області початку ХХІ ст., зокрема їх семантико-словотвірні явища.

Метою статті стало виявлення функціональних особливостей антропонімікону конкретного навчального закладу. Для досягнення поставленої мети розв'язано такі завдання:

1) виявлено загальні закономірності розвитку прізвищ Слов'янського району Донеччини ХХ –ХХІ століття;

2) досліджено походження прізвищ ліцеїстів, мотивацію твірних основ, зіставлено відіменну та відапелятивну лексику;

3) здійснено словотвірно-структурний аналіз прізвищ;

4) простежено семантичні групи прізвищ Слов'янського педліцею ХХ ст.

У роботі застосовано прийом класифікації, структурно-словотвірний, лексикографічний аналіз, прийом реконструкції вихідних апелятивів. Як провідний використано описово-аналітичний метод.

У процесі дослідження антропонімікону північної Донеччини Н.Ю.Булавою [2] виявлено збереження певних ментальних ознак українства, пов'язаних із духовною й матеріальною культурою. В Україні дослідження психічних особливостей, ментальності

народу, властивостей національного характеру започатковано працями М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича, І.С. Нечуя-Левицького, М.П. Драгоманова, М.С. Грушевського тощо. Розмаїття лексем, відображених в основах прізвищ, уможливило дослідити не лише сукупність реалій довкілля, але й систему значень, що втілюються в ці реалії через слово-знак. Виразними пам'ятками історико-культурної свідомості народу є прізвища, пов'язані передусім із народними звичаями, традиціями – явищами, що підтримують історичну спадковість, тим самим зміцнюючи людську етноспільноту. Такі слова в українській мові мають етнографічний, етноісторичний, етнокультурний, етнофілософський, етнопсихологічний, етнопедagogічний та інші національно культурні підтексти [3, с. 4].

Усі прізвища Центральної та Східної Донеччини проаналізовані Ю.М. Новиковою [4] за двома способами словотвору – лексико-семантичним та морфологічним. Цей аналіз уможливив визначити спосіб, у який допрізвищеві лексеми перетворилися на спадкові назви. У дисертації «Семантико-словотвірна структура прізвищ Центральної та Східної Донеччини» Ю.М. Новикова з'ясувала процеси дериваційної еволюції в перетворенні апелятивів на специфічні пропріальні одиниці. Дериваційна варіативність спонукає і до кваліфікації певних моделей як утворень з подвійною словотвірною мотивацією.

На основі вивчення досвіду українських антропонімістів та попереднього аналізу прізвищ Слов'янщини виділяємо такі лексико-семантичні групи з мотивами номінації, які ми поклали в основу вивчення антропонімії Слов'янщини початку ХХІ ст.:

1) прізвищеві назви, що походять від назв осіб за різноманітними ознаками;

2) прізвищеві назви, що походять від назв тварин, де основним був відстрашувально-захисний мотив номінації;

3) прізвищеві назви, що походили від назв предметів та географічних об'єктів і були наслідком процесів метафоризації та метонімізації, побудовані на підсвідомих асоціаціях чи перенесенням ознак з об'єкта на суб'єкт;

4) прізвищеві назви, що походять від назв рослин, бо вони носили побажальний характер, а для хліборобів це було важливим; антропоніми мали передати носіям властивості дерев, злаків, кущів та виконати охоронно-відстрашувальну функцію;

5) прізвищеві назви, що походять від назв страв, їжі, напоїв, утілювали побажання бути ситим, мати достаток у харчах; назва особи могла бути метафорично вмотивованою;

6) прізвищеві назви, що походять від назв анатомічних термінів та хвороб, де мотив номінації був відстрашувально-охоронний чи були вуличними прізвиськами за яскраво вираженою зовнішньою ознакою;

7) прізвищеві назви, що походять від назв абстрактних понять та були наслідком метафоричного уособлення, коли абстрактні поняття оживлювалися і як засоби номінації мали містично-магічну силу;

8) прізвищеві назви, що походять від назв взуття, тканини, одягу та його елементів;

9) прізвищеві назви, що походять від назв на позначення часу народження та черговість народження. У процесі дослідження вони деталізувалися й розпадалися на дрібніші семантичні групи.

Особливу групу в антропоніміці Слов'янського району із загальної кількості всіх носіїв прізвищ Слов'янщини (11595 лексем) становлять автохтонні прізвища – 63 (30,09 %): *Бабич, Безугла, Бойко, Бондар, Бондаренко, Бурлака, Величко, Власенко, Гайворонська, Головка, Гончар, Горобець, Губа, Дібров, Доля, Дендеберя, Єфименко, Зінченко, Зозуля, Івченко, Киркач, Кисіль, Колісник, Коломійченко, Косенко, Курмаз, Липовенко, Майдан, Максименко, Мартиненко, Марченко, Мельник, Мирна, Мірошніченко, Мороз, Назаренко, Налізька, Остапенко, Павленко, Перепелиця, Петренко, Полторацька, Пономаренко, Пономарьов, Прокопенко, Садовий, Самойленко, Сердюк, Скачков, Смирнов, Соляник, Сухоруков, Сушко, Ткач, Угнівенко, Чижиков, Чуєв, Чумаченко, Шаповал, Шевченко, Шинкаренко, Шульга, Ярова.*

Важливим у вивченні прізвищ сучасного Слов'янського району є те, що культурна, суспільна, господарча діяльність народу знайшла відображення спочатку в іменах, потім у прізвиськах, патронімах, андронімах, а згодом і в прізвищах. Зважаючи на те, що Слов'янськ був тим осередком, де перетиналися торговельні шляхи, то саме господарча діяльність була в основі творення автохтонних слов'янських прізвищ.

Методом семантичного поля розподілено 359 прізвищ ліцею на такі семантичні групи: антропонімі (відтопонімі, відіменні) та відапелятивні. Активну участь у формуванні прізвищевої системи досліджуваного об'єкту брали і християнські імена в українській адаптованій формі. Провідна роль належала чоловічим християнським іменам та їхнім дериватам. Роль жіночих особових імен менш помітна, що залежало від екстралінгвальних чинників (традицією називати дитину

за батьком і обмеженою роллю жінки в суспільстві в період творення прізвищ). Серед прізвищ ліцеїстів теж є такі лексми: *Єрмоленко* від *Єрмола*, *Зінченко* від *Зінько*, *Ісакова* від *Ісак*, *Макаренко* від *Макар*, *Назаренко* від *Назар* тощо. Серед них і варіанти прізвищ. Лише незначна їхня частина не суперечить фонетичним і морфологічним законам української мови, а отже, не потребує орфографічних виправлень. Окремі з них виявляють порушення як у писемній, так і в усній практиці, на них слід звернути серйозну увагу (*Вяль – В'яль, Д'яченко – Дяченко, Свиць – Свиц* тощо).

Прізвища Слов'янського педліцею початку ХХІ ст. розподілено на такі семантичні групи:

1. Прізвища з власним іменем в основі: *Євсіков* – від *Овсій*, *Зінченко* – від *Зінько*, *Івченко* – від *Івко*, *Кононенко* – від *Конон*, *Павлуш* – від *Павло*, *Фомічов* – від *Фома*, *Юрченко* від *Юрко*, *Ярошенко* – від *Ярош* тощо.

2. Відапелятивні назви, похідні від назв:

- птахів (сорока > прізвисько *сорока* > прізвище *Сорока*): *Горобець, Голуб, Голубенко* тощо;

- тварин (кріт > прізвисько *кріт* > прізвище *Кріт*): *Бугайов, Крисяк, Олениця, Сулов* та под.;

- страв, їжі та їх залишків (піріжок > прізвисько *піріжок* > прізвисько *піріжкова* > прізвище *Пирожкова*): *Сировацька* та под.;

- занять, професій (швець > прізвисько *шевченко* > прізвище *Шевченко*): *Калишник, Кузнєцов, Писаренко* та под.;

- національного та етнічного походження (лях > прикметник *лях* > прізвисько *лях* > прізвище *Лях*): *Татаренко, Черкашин, Шаповалова* тощо;

- посад, соціальної приналежності (гетьман > прізвисько *гетьман* > прізвище *Гетьман*): *Сиротін, Соцький, Хорунжий* та ін.;

- за індивідуальними ознаками (балабан > прізвисько *балабан* > прізвище *Балабан*): *Бредюк, Громаковський, Краснобаєва, Курносикова* й под.;

- дерев, кущів, рослин, квітів (цвіток > прикметник *цвітков* > прізвисько *цвітков* > прізвище *Цвітков*): *Гречко, Липова, Маківець, Постернак, Ракітянська* та ін.;

- комах (муха > прізвисько *муха* > прізвище *Муха*): *Жукова, Мушенко* та под.;

- географічних назв та ландшафту (донець > прізвисько *донець* > прізвище *Донець*): *Дунаєв, Калугін, Куп'янський, Чигирин* і под.;

- явищ природи (завірюха > прізвисько *завірюха* > прізвище *Завірюха*): *Зима, Ветрюк, Мороз* та под.;

- грибів (гриб > прізвисько *гриб* > прізвище *Гриб*): *Решетняк, Грибик* та под.;

- хвороб, знаків на тілі (золотуха > прикметник *золотухін* > прізвисько *золотухін* > прізвище *Золотухін*);

- сільськогосподарські культури (яровий > прикметник *яровий* > прізвисько *яровий* > прізвище *Яровий*);

- засобів транспорту (шарабан > прізвисько *шарабан* > прізвище *Шарабан*);

- конкретних предметів (щетка > прикметник *щеткава* > прізвисько *щеткава* > прізвище *Щеткава*): *Шнурко*;

• загальних назв людей (замрика > прізвисько *замрика* > прізвище *Замрика*): *Безверха, Білоусова, Моргул, Поклонська, Шульга* та под.;

• частин тіла (шейка > прізвисько *шейка* > прізвище *Шейка*) *Бровко, Лапченко* й под.;

• кольорів (синяков > прикметник *синяков* > прізвисько *синяков* > прізвище *Синяков*): *Беляєва, Светлова, Смагленко* й под.

Усього 20 позицій.

Нині в педліцеї функціонує близько 61 прізвище з особовим іменем в основі (*Антипова, Івченко, Зінченко, Павлуш, Павлова* й под.). Онімна лексика безпосередньо, а частіше опосередковано була залучена до творення вторинних назв, якими є прізвища.

До апеллятивної лексики відносимо 298 прізвищ (*Пономарьов* від рос. пономарь – укр. паламар, *Пірожков* – від пиріжок, *Швецова* – від швець, *Кузнєцова* – від рос. кузнец, *Калугіна* – від ойконіма Калуга, *Татаренко* – від татарин, *Цветков* – від рос. цвіток тощо).

Інтенсивне дозаселення Слов'янщини в першій половині ХХ ст. спричинило появу значної кількості іншомовних прізвищ. Іноземні лексеми є позапарадигмальними, бо вони не входять до наявних парадигм на правах похідних компонентів і самі не утворюють навіть міні-парадигм. Вони узаконені юридично, зафіксовані в паспортах й інших правових документах і є єдиними й обов'язковими при офіційній ідентифікації особи. Це специфіка сьогодення. Екзотизми, русизми розбавляють національний колорит в антропонімній Слов'янщині. У педліцеї їх 12 (*Арутюнян, Газімов, Джим, Зіганшин, Квайє, Кім, Пірус, Платонідзе, Тамарян, Хісматулін, Цехмістер, Шабанов*).

У межах прізвищ, утворених морфологічним способом, найбільш продуктивним є суфіксальний.

З другої половини ХХ ст. починається процес русифікації прізвищевого фонду Слов'янського району Донеччини, зокрема цього навчального закладу, коли кількість словотвірних типів *-ов, -ів, -ев/-єв* (99 номенів) (*Дронов, Новіков, Романов, Соколов, Гордєєв* і под.), на *-енко/-єнко* (53) (*Єрмоленко, Назаренко, Скаченко, Черненко* й под.), на *-ин/-ін* (33) (*Золотухін, Кочергін, Рябін, Тронкін* і под.), на *-ськ/-цьк* (23) (*Громаковський, Стровська, Ракитянська, Стровацька, Фомовська* й под.). Прізвищ, утворених семантичним способом 23 лексеми (*Мороз, Клим, Зима, Гриб, Голуб, Заверуха* й под.).

Прізвищева система Слов'янського педагогічного ліцею Донецької області становить органічну складову східноукраїнського ареалу й разом з ним впливається в загальну українську антропонімну систему.

Значна частина прізвищ українського населення Слов'янщини утворена від слов'янських автохтонних і християнських імен, а також прізвиськ, які до свого закріплення в ролі прізвищ виконували різні функції: одні були власними особовими іменами, інші – власними прізвиськовими іменами, спадковими чи індивідуальними прізвиськами. Популярні імена мали значну кількість варіантів, які лягли в основу багатьох прізвищ, що утворили антропонімні парадигми.

У Слов'янщині простежувалось явище прізвищевої парадигми, яка кількісно поступалася перед позапарадигматичною антропонімією. Парадигматичне гніздо відапеллятивних прізвищ складається з двох, зрідка трьох компонентів, тобто є малокомпонентним, нерозгалуженим.

За характером твірних основ прізвища учнів педліцею Слов'янська розподілено на відапеллятивні та відіменні. Відапеллятивні становлять більшість (298 прізвища). Відіменних набагато менше – 61.

Прізвища, сформовані безпосередньо від апеллятивів, утворювалися семантичним способом через семантичну антропонімізацію апеллятивів і були парадигматичним компонентом первинної номінації; прізвища, сформовані на базі інших прізвищ, утворювалися морфологічним способом через суфіксацію, утворюючи парадигматичний компонент вторинної номінації.

Трапляються прізвища з російськими ойконімами в основі та іноземними, бо основні потоки переселенців ішли в основному із різних регіонів України. Більшість відойконімих (відтопонімих) прізвищ має форму ад'єктивів. Є прізвища у формі топоніма (ойконіма чи гідроніма), а також відтопоніми прізвища у формі катойконімих.

Частина прізвищ утворена лексико-семантичним та морфологічним способом словотвору. Відповідно виділяємо два словотвірно-структурні типи прізвищ – первинні та вторинні.

Контактування мов спричинило взаємопроникнення мовних елементів на рівні мови й на рівні мовлення. Вони наявні у прізвищах, що не входять до парадигм. Саме позапарадигмальні прізвища стануть об'єктом наступних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багалій Д. Заселення Південної України (Запоріжжя і Новоросійського краю) і перші початки культурного розвитку / Д.І.Багалій. – Харків, 1920.
2. Булава Н. Антропонімія північної Донеччини як джерело вивчення етнокультурної специфіки / Н.Ю.Булава // Науковий вісник ВДУ. – Луцьк, 2004. – № 6. – С.84-88.
3. Жайворонок В. Проблема концептуальної картини світу та мовного її відображення / В.В.Жайворонок // Культура Причорномор'я. – 2002. – №32. – С.51-53.
4. Новикова Ю. Семантико-словотвірна структура прізвищ центральної і східної Донеччини : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. / Ю.М.Новикова. – Одеса, 2008. – 22 с.

Стаття надійшла до редакції 28.03.2011